

Potenciali za razvoj dopolnilnih dejavnosti na kmetijah v občini Vrhnika

IZVLEČEK

Dopolnilne dejavnosti na kmetijah vse bolj prepoznavamo kot uspešen mehanizem gospodarske in socialne stabilizacije kmetijskih gospodarstev, ki se zaradi negotovih razmer v kmetijskem sektorju vse težje preživljajo le z dohodki od osnovne kmetijske dejavnosti. V članku se ukvarjamo z dopolnilnimi dejavnostmi na kmetijah v občini Vrhnika. V občini deluje 509 kmetijskih gospodarstev, a se jih je do leta 2023 za izvajanje dopolnilnih dejavnosti odločilo le 22, kar je bistveno manj kot v sosednjih občinah. Na razvoj kmetijstva in dopolnilnih dejavnosti na kmetijah v vrhniški občini bistveno vplivajo svojske značilnosti pokrajine in ljudi, ki jo obdelujejo.

Ključne besede: kmetijstvo, majhne kmetije, dopolnilne dejavnosti, podeželje, občina Vrhnika

ABSTRACT

Potentials for the development of supplementary activities on farms in the Municipality of Vrhnika
Supplementary activities on farms are recognised as a successful mechanism for economic and social stabilisation of farms. Farms struggle to survive on the income from the main agricultural activities alone. In this article, we focus on the supplementary activities in the Municipality of Vrhnika. In 2023, 22 out of 509 Vrhnika's agricultural holdings engaged themselves in supplementary activities, which is fewer than in neighbouring municipalities. The development of agriculture and supplementary activities on farms in the Municipality of Vrhnika is significantly influenced by the specific characteristics of the landscape and the people who cultivate it.

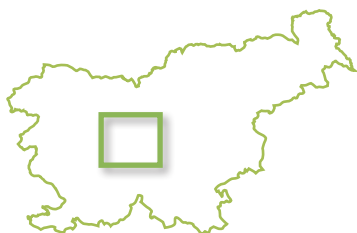
Key words: agriculture, small farms, supplementary activities, rural areas, Municipality of Vrhnika

Na območju Slovenije deluje 68.331 večjih in manjših kmetijskih gospodarstev (v nadaljevanju tudi KMG) (Bedrač s sodelavci 2022). Med njimi prevladujejo manjše, tržno usmerjene kmetije, ki jih upravljajo družine. Zgolj z dohodki iz osnovne kmetijske dejavnosti se vse težje preživljajo. Čedalje več KMG se odloča za opuščanje kmetovanja, saj jim zahtevne razmere, ki jih soustvarjajo nepredvidljive naravne razmere, podnebne spremembe, stresno dogajanje v svetu (vojna v Ukrajini, pred tem pa pandemija Covid-19), mednarodni tržni mehanizmi in kmetijska politika, ki od kmetov zahtevata vse več prilagajanja, onemogočajo nadaljnje delovanje. Eksistenčno krizo v kmetijstvu poglobljajo še nekatere svojske značilnosti slovenskih kmetij. Majhnost posesti, razdrobljenost zemljišč ter neugodna starostna sestava kmečkih gospodarjev zmanjšujejo konkurenčnost slovenskih kmetij tako na evropskem kot globaliziranem svetovnem trgu.

Na primeru občine Vrhnika smo preučili stanje kmetijstva in dopolnilnih dejavnosti ter raziskali potencial za njihov nadaljnji razvoj.

Metode dela

V prvem delu raziskave smo opravili pregled virov in literature s področja kmetijstva in dopolnilnih dejavnosti. S pregledom in analizo statističnih podatkov smo pridobili vpogled v stanje kmetijstva in dopolnilnih dejavnosti na kmetijah v Sloveniji in občini Vrhnika. Osredotočili smo se predvsem na podatke iz Registra kmetijskih gospodarstev ter Registra dopolnilnih dejavnosti, ki ju ureja Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano (MKGP). Oba navedena vira sta pomanjkljiva in verjetno ne odražata realnega ter povsem aktualnega položaja v našem kmetijstvu. Pomanjkljivosti obeh registrov se pokažejo pri poskusu analize značilnosti kmetijstva na lokalni ravni.

Z namenom čim bolj celostne obravnave kmetijstva in dopolnilnih dejavnosti v občini Vrhnika smo teorijo podkrepili s terenskim delom. Vključevalo je sodelovanje s kmeti in relevantnimi deležniki, ki vplivajo na lokalni razvoj kmetijstva in dopolnilnih dejavnosti. Izvedli smo spletno anketo o kmetijstvu, s katero smo ugotavljali, kakšno je stališče kmetovalcev v občini Vrhnika glede dopolnilnih dejavnosti in kakšni so njihovi načrti za prihodnost. Poleg tega smo sodelovali s kmetijsko svetovalno službo, občinsko upravo občine Vrhnika in lokalno akcijsko skupino Barje z zaledjem (v nadaljevanju LAS Barje z zaledjem).

Dopolnilne dejavnosti na kmetijah

V zadnjih desetletjih v celotni Sloveniji in tako tudi v občini Vrhnika opazamo trend zmanjševanja števila KMG, ki se bo v prihodnosti nadaljeval (Bedrač s sodelavci 2022). Boljše možnosti za preživetje imajo kmetije, ki imajo zagotovljeno nasledstvo ter dovolj naravnih, finančnih in človeških virov. Obseg naravnih virov določajo površine kmetijskih zemljišč in gozda ter njihov

Avtorica besedila in slikovnih prilog:

SARA BRADEŠKO, univerzitetna

diplomirana geografinja in

univerzitetna diplomirana

zgodovinarica

Velika Ligojna 17, 1360 Vrhnika

E-pošta: sarabradesko@gmail.com

COBISS 1.02 pregledni znanstveni članek

proizvodni potencial, ki je odvisen od rabe zemljišč, načina upravljanja in možnosti za dodatna vlaganja. Smotrnost upravljanja s kmetijskimi zemljišči je odvisna od znanja članov kmečkega gospodinjstva, ki so tako imenovani človeški viri. Od lastnosti gospodarja na kmetiji in drugih družinskih članov sta v veliki meri odvisni proizvodna in razvojna naravnost kmetije. Razvojni potencial, investicije, zagotovljeno nasledstvo in pripravljenost slediti tehnološkemu razvoju so komponente nestvarnega kapitala v kmetijstvu. Investicije omogoča stvarni kapital, ki ga pogojujeta obseg in struktura dohodka članov kmečkega gospodinjstva. (Potočnik Slavič s sodelavci 2016).

Za kmetije je vse pomembnejša diverzifikacija dohodka, ki kmetijo gospodarsko in finančno stabilizira ter ji omogoči razvoj. Pogost način diverzifikacije na slovenskih kmetijah so polkmeti, člani kmečkega gospodinjstva, ki so zaposleni v neagrarni dejavnosti in dohodku od kmetijske dejavnosti dodajo še zunanji vir dohodka. Zaslužek iz neakmetijske dejavnosti je za kmečko gospodinjstvo pogosto glavni vir dohodka, ki preživlja družino in pomaga vzdrževati kmetijo. Pomemben del letnega dohodka so za kmete tudi neposredna plačila, ki izhajajo iz evropskega mehanizma Skupna kmetijska politika, a se iz leta v leto zmanjšujejo. Za slovenske kmetije so nepogrešljiv vir dohodkov še socialni transferji, med katerimi prevladujejo pokojnine (Potočnik Slavič s sodelavci 2016; Kulovec 2002).

Vse več KMG se zaradi diverzifikacije dohodka na domači kmetiji odloča z registracijo dopolnilnih dejavnosti na kmetiji. Geografski terminološki slovar jih opredeljuje kot dejavnosti, povezane s kmetovanjem, ali druge storitve, ki majhnim kmetijam na gospodarsko razvitih območjih omogočajo pridobivanje dodatnega dohodka, na manj razvitih območjih pa lahko pomenijo tudi delovanje podeželske skupnosti (Kladnik, Lovrenčak in Orožen Adamič 2005). Zakon o kmetijstvu, ki je z Uredbo o dopolnilnih dejavnostih na kmetiji slovenska pravna podlaga za izvajanje, pa dopolnilno dejavnost opredeljuje kot »... dejavnost, povezano s kmetijstvom ali gozdarstvom, ki jo opravljajo na kmetiji in omogoča boljšo izrabo njenih proizvodnih zmogljivosti ter dela družinskih članov.«. Gre za nadgradnjo klasične kmetijske pridelave, ki jo dosežemo z dodajanjem vrednosti osnovnim kmetijskim ali gozdarskim proizvodom in z njihovim trženjem (Zakon o kmetijstvu 2023; Uredba o dopolnilnih dejavnostih ... 2022).

Poleg finančne stabilizacije dopolnilne dejavnosti kmetijam omogočajo boljšo rabo vseh razpoložljivih virov ali pa nadomestijo njihovo pomanjkanje in iz omejenega obsega virov ustvarijo nova delovna mesta (Potočnik Slavič s sodelavci 2016).

Izvajanje dopolnilne dejavnosti kmetijam omogoča, da ustvarijo nove vire dohodka znotraj kmetijske dejavnosti. KMG se z registracijo ene ali več dopolnilnih dejavnosti oddalji od monostrukturiranega prihodka iz osnovne kmetijske pridelave. Zaradi nizkih odkupnih cen globaliziranega trga z osnovnimi kmetijskimi proizvodi in odvisnosti kmetijske pridelave od naravnih razmer je diverzifikacija dohodka za zagotavljanje varne prihodnosti kmetije skorajda nujna (Kulovec 2002).

Z dopolnilnimi dejavnostmi lahko svoje potenciale uresničijo vsi člani kmečkega gospodinjstva, saj ni nujno, da je nosilec dejavnosti hkrati tudi gospodar na kmetiji (nosilec KMG-MID). Hansson s sodelavci (2013) pri diverzifikaciji dohodka na kmetiji izpostavlja pomen družine in samoiniciativnosti družinskih članov. S trženjem širšega nabora proizvodov lahko družinski člani pripomorejo k preživetju družine, kar pozitivno vpliva ne le na kmetijo, temveč tudi na njihovo osebno zadovoljstvo. Drugi razlogi za razvoj dopolnilnih dejavnosti na kmetijah so še izguba službe družinskega člana, trenutni trendi in želja po ohranjanju tradicije (Potočnik Slavič 2002).

Dopolnilne dejavnosti ne vplivajo pozitivno le na kmetijo proizvajalko, ampak tudi na lokalno skupnost, pripomorejo pa tudi k ohranjanju in razvoju podeželja. S predelavo primarnih kmetijskih in gozdarskih surovin kmetije ustvarjajo široko ponudbo izdelkov za prodajo na lokalnem trgu, kar pripomore k prehranski varnosti skupnosti in varovanju okolja (Potočnik Slavič 2010).

Uredba o dopolnilnih dejavnostih na kmetiji (2022) podrobno določa 126 dopolnilnih dejavnosti, ki so razdeljene v 10 skupin (preglednica 1).

Preglednica 1: Skupine dopolnilnih dejavnosti (vir: Uredba o dopolnilnih dejavnostih ... 2022).

SKUPINA DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI
predelava primarnih kmetijskih pridelkov
predelava gozdnih lesnih sortimentov
prodaja kmetijskih pridelkov in izdelkov s kmetij
vzreja in predelava vodnih organizmov
turizem na kmetiji
dejavnost, povezana s tradicionalnimi znanji na kmetiji, storitvami oziroma izdelki
predelava rastlinskih odpadkov ter proizvodnja in prodaja energije iz obnovljivih virov
storitve s kmetijsko in gozdarsko mehanizacijo in opremo ter ročna dela
svetovanje in usposabljanje v zvezi s kmetijsko, gozdarsko in dopolnilno dejavnostjo
socialno varstvo

Kmetije, ki se odločijo za registracijo dopolnilne dejavnosti, morajo za izvajanje določene dejavnosti izpolnjevati vse zahtevane pogoje. Vse so dolžne voditi evidenco prodaje, informacije o letnem zaslužku iz dopolnilne dejavnosti pa morajo javljati na odgovorno upravno enoto. Izvajalci dopolnilnih dejavnosti manjšega obsega – njihov letni prihodek od dopolnilne dejavnosti ne presega 3500 evrov – evidenco prodaje vodijo le informativno in so deležni davčnih olajšav (medmrežje 1).

V postopek pridobivanja dovoljenja za opravljanje dopolnilne dejavnosti se lahko kmetje podajo sami. Informacije o postopku registracije in izvajanju dejavnosti kmetje pridobivajo iz literature in medijev. Poleg tega se po nasvete pogosto zatečejo h kmetom, ki že imajo izkušnje z izvajanjem dopolnilnih dejavnosti. Ves čas sta jim na voljo pomoč in vodenje pristojne kmetijske svetovalne službe, ki na vseh ravneh svojega delovanja na področju dopolnilnih

dejavnosti letno organizira več izobraževanj in ekskurzij (medmrežje 1; Vavken 2023).

Slika 1: Izsek iz članka o dopolnilnih dejavnostih na kmetiji v lokalnem časopisu, ki je nastal s sodelovanjem občinske uprave in kmetijske svetovalne službe, z namenom spodbujanja kmetov k registraciji dopolnilnih dejavnosti (vir: Naš časopis 2023).

Naš časopis Skupne strani

Kako do dodatnega dohodka na kmetiji?

Cene vhodnih materialov, storitev in davčne obremenitve (katastrski dohodek obdavčljiva neposredna plačila) na naših kmetijah so vedno višje, cene pridelkov pa ne dohajajo podražitev ali celo ostajajo dalj časa nespremenjene.

Na manjših kmetijskih dohodkih ne osončajo niti enega delovnega mesta, zato je treba iskati višje prihodke drugod.

Eina od možnosti je tudi uvedba dopolnilnih dejavnosti na kmetijah.

Osnovni namen dopolnilnih dejavnosti je izraba proizvodnih zmogljivosti in delovnih moči kmetije ter pridobivanje dodatnega dohodka na kmetiji.

Uredba o dopolnilnih dejavnostih opredeljuje širok nabor dopolnilnih dejavnosti, a izbrati se omejuje na osnovne informacije: glade predelave živil rastlinskega in živalskega izvora.

Torej, če na kmetiji proizvajamo določene pridelke (zelenjavo, mleko, meso ...) lahko s predelavo tem izdelkom dodamo novo, višjo vrednost in tako pridobimo dodatni dohodek.

Pogost je seveda lastna surovina (svin 50 %, mopeč je tudi do lup (do 50 %) od drugih kmetij). Kaj potrebujemo? Poleg osnovne surovine seveda čas oz. člana kmetijskega gospodarstva (KMG), ki se bodo (zavzeto) ukvarjali s to dejavnostjo, primerno aritno prostora, potem celotne kape in seveda dovoljenje za opravljanje te dejavnosti.

Dovoljenje izdajo upravne enote. Dopolnilno dejavnost lahko prijavijo nosilci kmetije ali član kmetije s soglasjem nosilca. Ob vlogi se opredelijo, katere dopolnilne dejavnosti boste opravljali. V odločbi bodo navedeni tudi vsi osnovni pogoji, zato velja odločbo temeljito prebrati.

Pri dopolnilni dejavnosti predelava živil živalskega in rastlinskega izvora darje na trg proizvode – živila in turba je zagotoviti, da so za potrošnika varna in neoporečna.

Registrirati je treba živilski

ohrat pri Upravi za varno hrano, veterinarstvo in varstvo rastlin (UVHVVR) z ustreznim obzajem, kjer poleg svojih osebnih podatkov navedete vrsto proizvoda, ki jih boste tržili.

Da bo živila, ki ga daje na trg, varna za potrošnika, je treba poskrbeti za kakovostno, neoporečno osnovno surovino in pravilne postopke pri predelavi izdelka. Prostori, kjer to dejavnost opravljate, morajo biti ustrezno urejeni (gigijena površine, ločen čist in nečisti del, blagovna ipd.). UVHVVR opravi nadzor nad varnostjo živil v široki potrošnji. Posk-

beti je treba za dobro higijensko prakso pri pripravi posameznega izdelka.

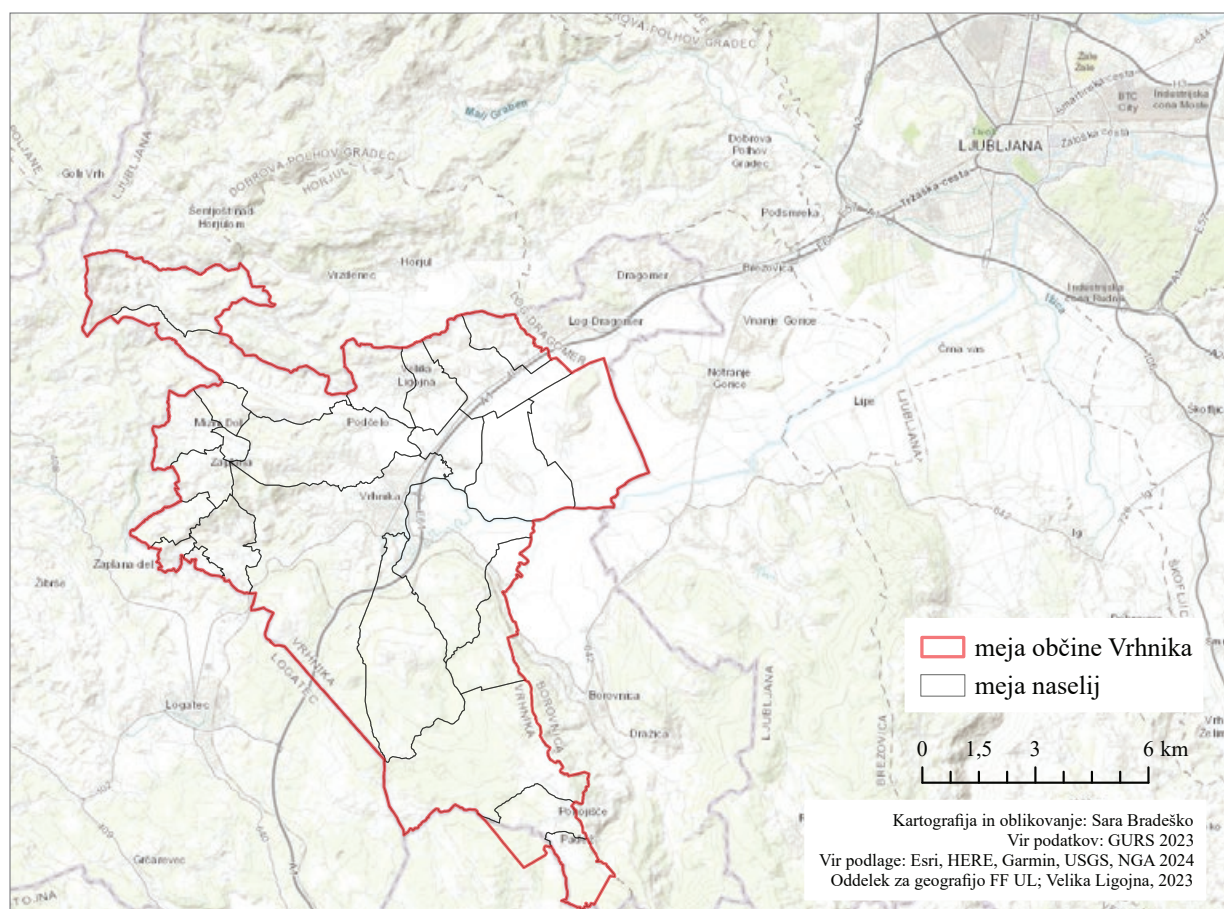
Predelava pridelkov ne spada več med osnovno kmetijsko dejavnost, zato je dohodek iz teh dejavnosti podvržen obdavčitvi (obdavčitev dohodkov iz dejavnosti). Za prodajo izdelkov je treba izdati račune.

Ob izdaji odločbe oz. dovoljenja za opravljanje dopolnilne dejavnosti upravna enota posreduje vaše podatke ARRS-u, zato se morate v osemih dneh po prejemu odločbe pri FURS-u opredeliti glede načina obdavčitve.

Mogoča sta namreč dva načina: 1. po dejanskih prihodkih in normiranih odhodkih ali 2. po dejanskih prihodkih in dejanskih odhodkih.

Pri normirani obdavčitvi se gleda na dejanske prihodke približno 80 % stroškov, vendar samo pri letnem dohodku do 12.500 evrov, pri višjih dohodkih je obdavčitev opredeljena po razredih.

Opravljanje dopolnilnih dejavnosti na kmetiji je omejeno z višino dohodka. Letni dohodek vseh dopolnilnih dejavnosti na kmetiji lahko obsega največ pet povprečnih letnih plač na zapo-

Slika 2: Občina Vrhnika z okolico in označenimi mejami pripadajočih naselij.

pregrado proti zahodu, so prepoznali in izkoristili že naseljenci kolišč v bronasti dobi, prvi razcvet pa je Vrhnika kot naselje Navport (latinsko *Nauportus*) doživela v rimskih časih (Horvat 1996). Rimljani so bili prvi, ki so se lotili obsežnih melioracij Ljubljanske in osuševanja območja Ljubljanskega barja. Brez teh posegov ne bi bilo primerno za kmetovanje in poselitev (Melik 1927; Habič 1962).

V zadnjih desetletjih Ljubljansko barje vse bolj prepoznavamo kot dragoceno območje, ki ga je treba zavarovati pred nadaljnjim izsuševanjem in prekomernim izkoriščanjem. Za ohrani-

tev Ljubljanskega barja in njegovih funkcij je nujno prizadevanje za ravnovesje med njegovim izkoriščanjem in ohranjanjem. S tem namenom je bil leta 2008 ustanovljen Krajinski park Ljubljansko barje, ki sega tudi v vrhniško občino. Leta 2004 je bilo celotno območje uvrščeno v Naturo 2000 (medmrežje 3). Vsi mehanizmi, vzpostavljeni za varovanje narave in njenih vrednot ter njihove zahteve do določene mere omejujejo kmetijstvo, kar je pogosto vzrok za konflikte.

Barjanska ravnina je na nadmorski višini med 290 in 300 metrov, najvišji vrhovi dinarsko-kraških planot in pre-

dalskih hribov in vrhniški občini pa segajo od 600 do 800 metrov visoko (Habič 1962). Za kraško planoto Menišija na jugu občine so značilni kraški pojavi. Najpogostejši so vrtače, jame in kraški izviri. Površje je poraščeno z gozdom, saj razčlenjen relief in plitva prst ustvarjata slabše razmere za kmetijstvo. Rovtarsko hribovje in Polhograjsko hribovje, ki sestavljata zahodni in severni del občine, sta večinoma iz dolomita. Na nepropustnih tleh se je razvila gosta vodna mreža, ki je pokrajino preoblikovala v značilne grape, doline in vmesne kopaste vrhove (Marušič s sodelavci 1998). Za kmetijstvo je to območje zaradi večjih naklonov manj

primerno in od kmetov zahteva več prilagajanja. Večino površja prekrivajo gozdovi in trajni travniki (medmrežje 4). Za poselitev in kmetijstvo so najbolj primerna slemena kopastih vrhov in zemljišča na prisojeh.

Najugodnejše razmere za kmetijstvo v občini Vrhnika so na območjih, kjer ravnina Ljubljanskega barja prehaja v višje lege. Ta območja so prekrita s holocenskimi nanosi Ljubljanice in njenih pritokov, ki pritekajo s kraških in nekraških območij. Na njih so se razvile rjave prsti, primerne za kmetijsko obdelavo (Habič 1962).

Ljudje na ta prehodna območja s svojimi dejavnostmi izvajamo velik pritisk že stoletja. Težava je predvsem širjenje naselij na ravninska območja, ki so privlačna za poselitev, a so hkrati najprimernejša tudi za kmetijsko pridelavo (Habič 1962). Raznoliki interesi in predstave o namembnosti prostora pogosto povzročajo konflikte.

Poleg kmetijstva se na ta območja umeščata še poselitev in raznovrstna infrastruktura, ki v strukturi rabe prostora občine zasedata dobrih 8 %. Na naplavni ravnici Ljubljanice s pritoki sta zrastle Vrhnika in Verd, ki sta največji naselji v občini, v katerih živi več kot polovica prebivalcev občine Vrhnika (medmrežje 4; medmrežje 5).

Na višjih območjih so za kmetijstvo primernejša nezakrasela območja, prevladujoč tip poselitve pa so zaselki in samotne kmetije (Habič 1962). Kmetijska zemljišča v strukturi namenske rabe prostora v občini zavzemajo 33,9 %, več kot polovico občine pa prekrivajo gozdna zemljišča. Delež vodnih teles in drugih zemljišč je manjši od enega odstotka (Strategija trajnostnega razvoja ... 2022).

Po zadnjih podatkih iz januarja 2023 v vrhniški občini prebiva 17.923 ljudi. Gostota poselitve je 153 prebivalcev na kvadratni kilometer, kar je več od slovenskega povprečja. Naravni

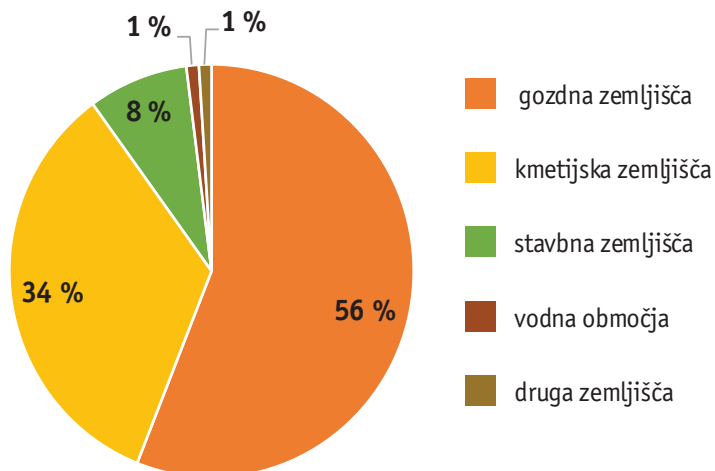
prirast je bil v letu 2021 negativen, $-0,8$ promila (medmrežje 2). Kljub negativnemu naravnemu prirastu število prebivalcev na račun suburbanizacije še vedno raste. Vrhnika z okolico je postala naselitveni prostor za priseljence, ki sem ne prihajajo kot ekonomski migranti, pač pa se umikajo na prometno dostopna obrobna območja ljubljanske aglomeracije. Zaradi bližine Ljubljane in dobrih prometnih povezav je vrhniška občina zelo priljubljen cilj priseljevanja. Pregled gibanja števila prebivalcev po naseljih nam pove, da se priseljenci odločajo predvsem za selitev v podeželska naselja, ki so bolj oddaljena od občinskega središča. Prebivalstvena rast kot posledica priseljevanja je za občino Vrhnika značilna že več desetletij (slika 4).

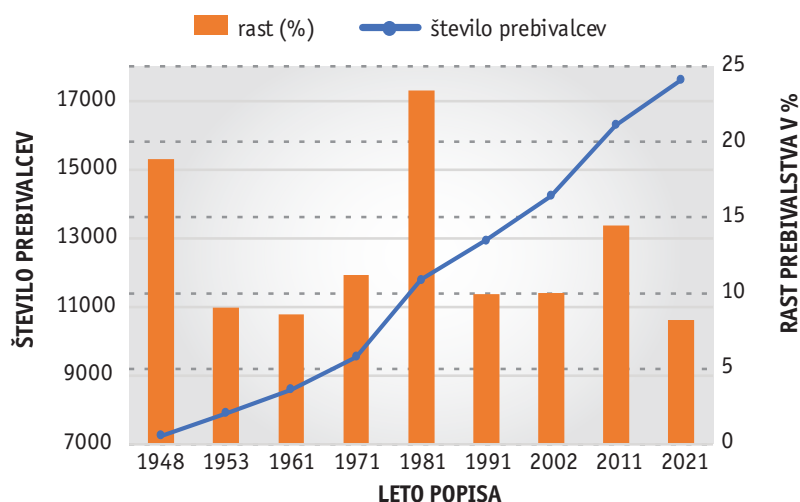
Priseljevanje je za občino, ki je dolžna zagotavljati vso potrebno infrastrukturo, velik izziv, za kmetijski sektor pa množično priseljevanje ljudi, zaposlenih v nekmetijskih dejavnostih, pomeni povečanje trga in dodatno priložnost za razvoj.

Kmetijstvo v občini Vrhnika

Kmetijska zemljišča v občini Vrhnika zasedajo $39,4 \text{ km}^2$, kar je 34 % njene površine. Od vseh teh zemljišč je $36,15 \text{ km}^2$ ali 3615 ha kmetijskih zemljišč v uporabi (v nadaljevanju tudi KZU). V preglednici 2 so kategorije dejanske rabe tal, ki se upoštevajo kot KZU, označene s svetlo zeleno barvo. Največji del zavzemajo travniška zemljišča, skupaj 76,6 % KZU. V severovzhodnem delu občine se pojavljajo barjanski travniki, trajni travniki pa so prostorsko porazdeljeni po

Slika 3: Struktura namenske rabe prostora v občini Vrhnika (vir podatkov: Strategija trajnostnega razvoja ... 2022).

Slika 4: Gibanje števila prebivalcev v občini Vrhnika po 2. svetovni vojni (vir: podatkov: medmrežje 5).

celotnem ozemlju. V severozahodnem in južnem delu občine, kjer so večje nadmorske višine in večji nakloni, so trajni travniki namenjeni predvsem

Preglednica 2: Struktura rabe tal v občini Vrhnika (kategorije kmetijskih zemljišč v uporabi (KZU) so obarvane svetlo zeleno) (vir: MKGP 2023).

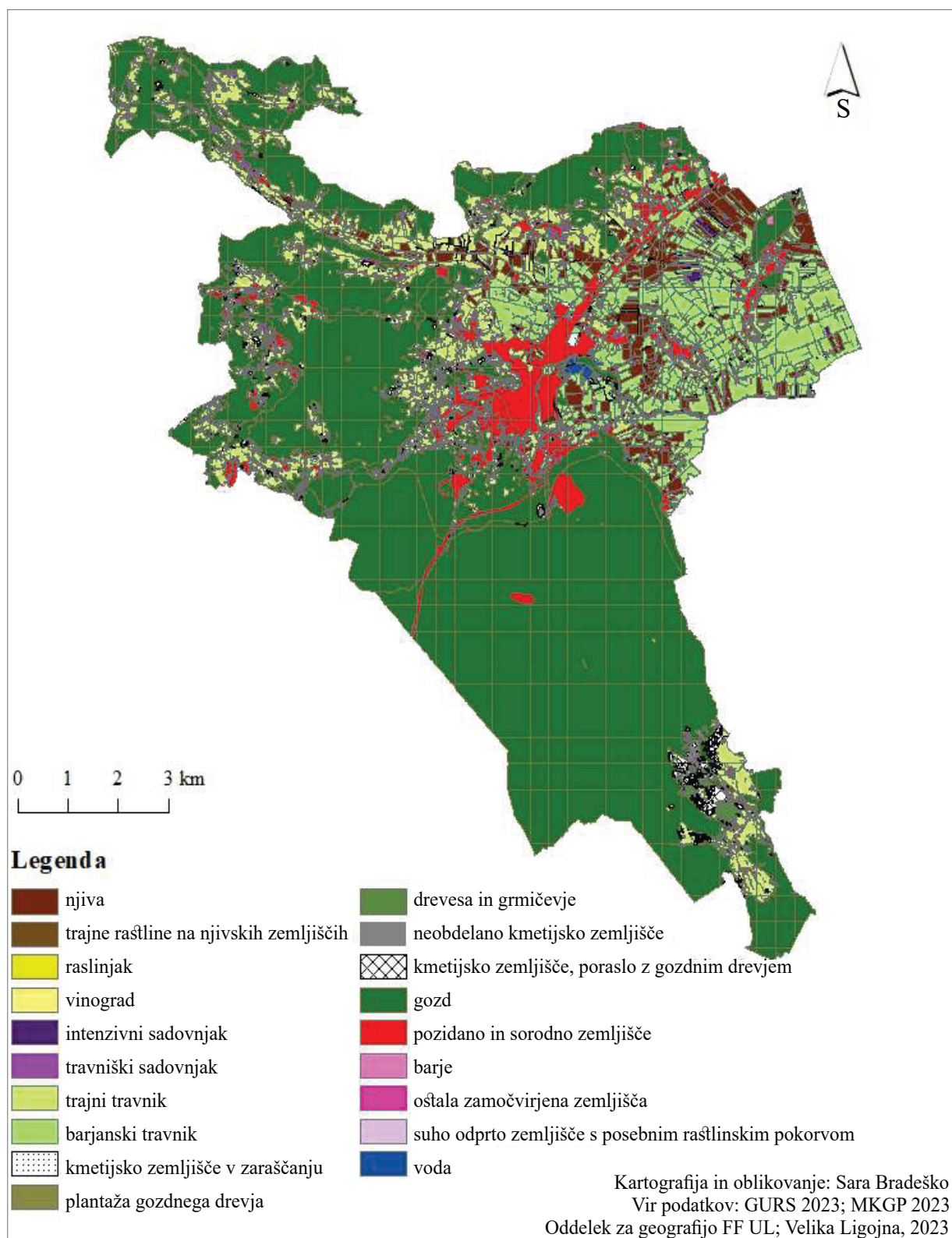
kategorija dejanske rabe tal	površina (ha)	delež (%)
njiva	665,6	6
trajne rastline na njivskih zemljiščih	1,6	0,01
rastlinjak	0,6	0,005
intenzivni sadovnjak	14,5	0,13
travniški sadovnjak	84,4	0,76
trajni travnik	1471,8	13,3
barjanski travnik	1297,6	11,71
kmetijsko zemljišče v zaraščanju	96,9	0,87
plantaža gozdnega drevja	1,7	0,015
drevesa in grmičevje	326,8	3
neobdelano kmetijsko zemljišče	70,3	0,64
kmetijsko zemljišče, poraslo z gozdnim drevjem	79,3	0,72
gozd	6538,9	59,05
pozidano in sorodno zemljišče	358,2	3,24
barje	3,5	0,03
drugo zamočvirjeno zemljišče	0,2	0,002
suho odprto zemljišče s posebnim rastlinskim pokrovom	0,2	0,002
voda	57,1	0,52

paši. V zadnjih desetletjih kmetje na težje dostopnih zemljiščih vse bolj opuščajo košnjo in pašo, zato se ta zaraščajo. Travniki ravninskih predelov in območja Ljubljanskega barja so deloma namenjeni paši, deloma košnji.

Njive zavzemajo 18 % KZU in so večinoma namenjene pridelovanju krmnih rastlin (MKGP 2023; medmrežje 4). Med kulturami prevladujeta koruza in travinje, manj je žit, ki na barjanski prsti ne uspevajo najbolje (Drašler in Cunder 2004). Na 1,6 ha njiv so zasajene trajne rastline. V strukturi KZU občine Vrhnika so zastopani tudi intenzivni sadovnjaki, med katerimi je največ nasadov ameriških borovnic, ter rastlinjaki, a ti dve kategoriji skupaj zavzemata manj kot 0,5 % KZU.

Omeniti velja še neobdelana kmetijska zemljišča (70 hektarov) in kmetijska zemljišča v zaraščanju (97 hektarov), ki jih ne prištevamo h KZU. Tovrstna zemljišča so zgoščena ob robovih gozdnih zemljišč (MKGP 2023; medmrežje 4). V prihodnosti bi jih lahko doletelo zaraščanje, morda pa bodo po njih posegali kmetje, ki bodo izgubili obdelovalna zemljišča na območju Ljubljanskega barja, kjer prihaja do zaostrovanja omejitev kmetijskih praks.

S 3615 hektari KZU upravlja 509 KMG. Število KMG se zmanjšuje, kar vpliva na postopno izboljševanje izrazito drobne posestne strukture, ki je značilna tako za vrhniško občino kot celotno Slovenijo. V povprečju vsako KMG obdeluje 11,09 ha KZU, kar je slaba dva hektara več kot leta

Slika 5: Dejanska raba tal v občini Vrhnika.

2010, ko je bila povprečna površina KZU 9,1 ha (MKGP 2023). Število KMG se zmanjšuje predvsem na račun opuščanja kmetovanja zaradi ostarelosti gospodarjev in neurejenega nasledstva. V občini Vrhnika poteka pomlajevanje gospodarjev na kmetijah izrazito počasi (Vavken 2023).

Posestna struktura KMG v vrhniški občini je boljša od slovenskega povprečja (MKGP 2023). V preglednici 3 predstavljamo velikostno strukturo 316 vrhniških KMG. Med njimi prevladujejo manjša KMG, z manj kot 10 ha obdelovalnimi zemljišči, ki pa skupaj posedujejo četrtno KZU v občini. Največji delež KZU (34 %) obdeluje 17 KMG z več kot 40 hektari obdelovalnimi zemljišči. Podatki, ki smo jih prejeli z Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano (2023) ne vključujejo 193 KMG (od skupno 509 KMG). Sklepamo, da gre za manjša KMG, ki ne oddajajo zbirnih vlog za subvencije ali pa niso več aktivna.

Najpogostejša osnovna dejavnost vrhniških kmetij je živinoreja. Prevladujoča tržna dejavnost je govedoreja. Vse več kmetij opušča mlečno živino-

rejo in se usmerja v pašno živinorejo za prirajo mesa. S pašno živinorejo kmetje zmanjšajo stroške proizvodnje, kar jim omogoča, da kljub nizkim in nepredvidljivim cenam kmetijskih pridelkov in proizvodov na trgu kmetujejo bolj rentabilno. Prevlado živinoreje kot pridelovalne usmeritve v kmetijstvu omogočata velik delež travinja in ugodna velikost tržno usmerjenih kmetij (Drašler in Cunder 2004).

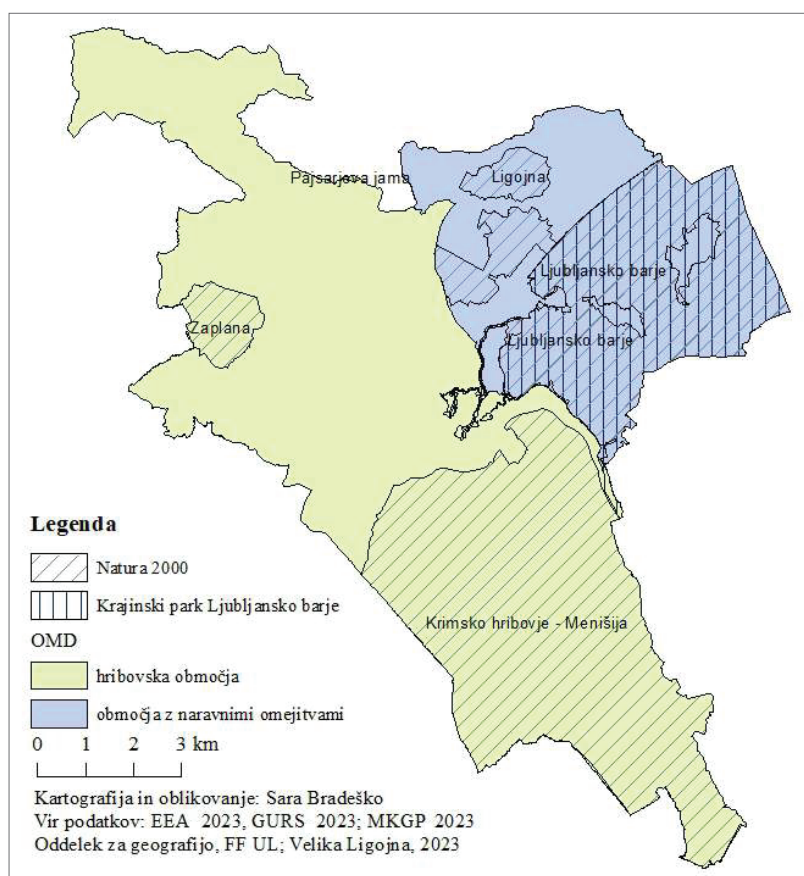
Večinski del vrhniških kmetov kmetuje na konvencionalen način. Leta 2023 je bilo v občini Vrhnika 31 ekoloških KMG, kar je 6,3 % od vseh KMG (MKGP 2023). Število ekoloških kmetij v občini narašča. Ena od večjih specifik kmetijstva občine Vrhnika je, da ekološke kmetije obdelujejo kar 24 % vseh KZU. Velik delež ekološko obdelovanih zemljišč je povezan z naravnogeografskimi danostmi območja, ki so narekivale svojstven razvoj kmetijstva. Ekološko obdelovana zemljišča so najbolj zgoščena na območju Ljubljanskega barja in na jugu občine, kjer prevladuje višji in bolj razgiban relief, ki ne dopušča intenzivnega poljedelstva (Travnikar in Juvančič 2018).

Glavni razlogi za nadpovprečno velik del zemljišč, s katerimi upravljajo ekološke kmetije, so naravnogeografske danosti, ki so hkrati najpomembnejši pridelovalni vir in vir omejitev, ter različni mehanizmi, vzpostavljeni z namenom varovanja narave.

Celotno ozemlje občine Vrhnika spada med območja z omejenimi možnostmi za kmetijstvo (OMD). Za hribovska in gorska območja, kamor se uvršča 71 % površine občine, je značilno, da je na njih uporaba kmetijskih zemljišč otežena. Večji nakloni zahtevajo uporabo prilagojene kmetijske mehanizacije ter dodatne vložke dela in denarja (Opisi območij ... 2014; Travnikar s sodelavci 2022). Poleg hribovitih območij v OMD spada tudi Ljubljansko barje. Njegov zahodni del, ki zavzema 29 % površine občine, spada med območja z naravnimi omejitvami za kmetijstvo. Glavni razlog za uvrstitev barja med ta območja so poplave, ki vplivajo na naravno okolje in rabo zemljišč ter zahtevajo posebne prilagoditve kmetijske pridelave (Opis območij ... 2014; MKGP 2023). Na območju Ljubljanskega barja je tudi Krajinski park Ljubljansko barje, območja Nature 2000 pa prekrivajo kar 51,5 % površine občine (Strategija trajnostnega razvoja ... 2022). Kmetje in naravovarstveniki na teh območjih zaradi navzkrižja interesov čedalje težje sklepajo kompromise. Zaostritve omejitev kmetijskih praks, ki jih je napovedoval Program upravljanja z območji Nature 2000 za obdobje 2023–2028, zaradi protestov kmetov spomladi leta 2023, niso bile v celoti izvedene.

Preglednica 3: Velikostna struktura KMG v občini Vrhnika glede na površino KZU (vir: MKGP 2023).

površina KZU (ha)	število KMG	delež KMG (%)	skupaj KZU (ha)	delež od vseh KZU (%)
do 10	223	71	816,2	24
10,1 do 20	45	14	638,1	18
20,1 do 30	24	8	593,8	17
30,1 do 40	7	2	248,3	7
nad 40	17	5	1199,4	34
skupaj	316	100	3495,8	100

Slika 6: OMD, območja Natura 2000 in območje Krajinskega parka Ljubljansko barje.

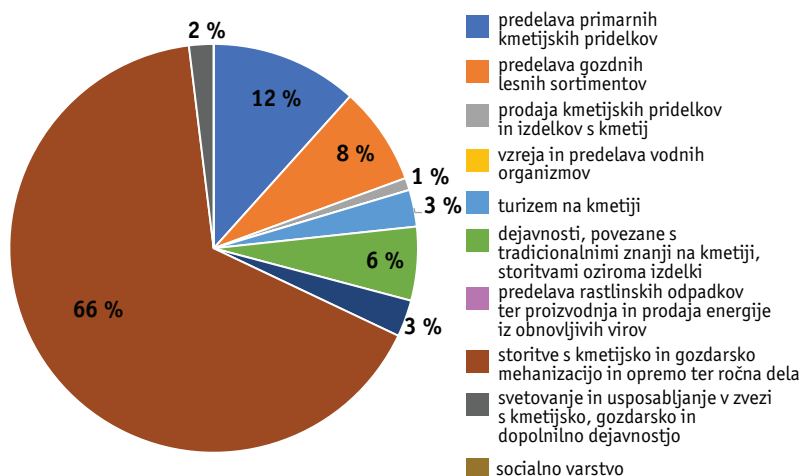
Slika 7: Spomladi 2023 so kmetje protestirali tudi v središču Vrhnike (vir: Naš časopis 2023).

Dopolnilne dejavnosti na kmetijah v občini Vrhnika

V občini Vrhnika se z dopolnilnimi dejavnostmi na kmetiji ukvarja 22 kmetij, kar je 4 % od vseh KMG. Na prav vseh kmetijah je nosilec dopolnilne dejavnosti le eden. V treh primerih je nosilec dejavnosti družinski član, ki ni nosilec KMG (Vavken 2023). Skupaj vrhniški kmetje opravljajo 103 dopolnilne dejavnosti (MKGP 2023). Povprečno imajo kmetije dovoljenja za opravljanje štirih dopolnilnih dejavnosti. Kmetije z najmanj registriranimi dejavnostmi izvajajo po eno, kmetija z največ dovoljenji pa izvaja 12 različnih dejavnosti. Od leta 2016, ko je bil vzpostavljen register dopolnilnih dejavnosti, sta se povečala tako število izvajalcev kot število izdanih dovoljenj za izvajanje dopolnilnih dejavnosti.

Zastopanost posameznih skupin dopolnilnih dejavnosti smo prikazali z grafikonom na sliki 8. Največ dopolnilnih dejavnosti, ki jih izvajajo na vrhniških kmetijah, spada v skupino storitve s kmetijsko in gospodarsko mehanizacijo in opremo ter ročna dela. Dovoljenje za izvajanje vsaj ene dopolnilne dejavnosti iz te skupine je pridobilo 17 kmetij (od 22 izvajalk dopolnilnih dejavnosti). V vrhniški občini je bilo največ dovoljenj izdanih za izvajanje storitve dela s traktorjem in drugo strojno opremo. Sledijo dejavnosti, povezane s sečnjo in spravilom lesa iz gozda, na četrtem mestu pa je sezonska storitev vzdrževanja cest in pluenja snega. Kmetje se za te dopolnilne dejavnosti odločajo, da bolje izkoristijo kmetijsko mehanizacijo in delovno

Slika 8: Delež dopolnilnih dejavnosti v občini Vrhnika glede na skupino dejavnosti (vir: MKGP 2023).

silo, ki je na voljo na kmetiji. Velika prednost dejavnosti, ki vključujejo delo s kmetijsko in gozdarsko mehanizacijo je, da ob že obstoječi mehanizaciji ob začetku izvajanja večje investicije niso potrebne, prav tako izvajalci največkrat že posedujejo vsa potrebna znanja. Največ dopolnilnih dejavnosti, povezanih z gozdom, opravljajo v naseljih, kjer je več gozdnih zemljišč. Druga najbolj zastopana skupina dopolnilnih dejavnosti je predelava primarnih kmetijskih pridelkov. Za ostale skupine dopolnilnih dejavnosti je bilo izdanih 6 ali manj dovoljenj, z vzrejo in predelavo vodnih organizmov ter s socialnim varstvom, pa se v občini Vrhnika ne ukvarja nihče (MKGP 2023; Vavken 2023).

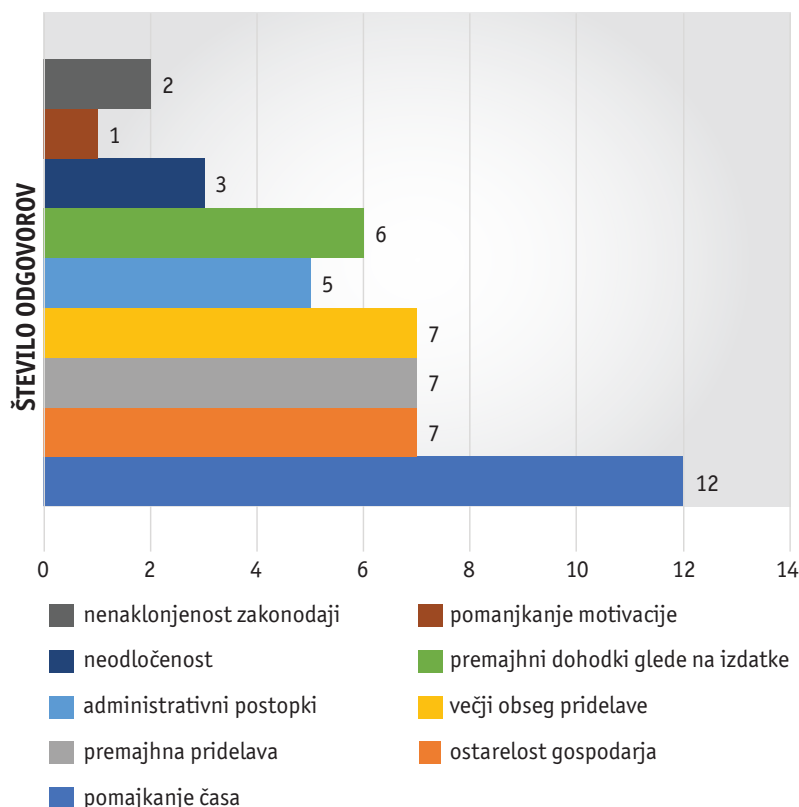
Za izvajanje dopolnilnih dejavnosti se kmetije odločajo zaradi dodatnega dohodka, saj jim dohodek izključno iz osnovne kmetijske dejavnosti ne zagotavlja finančne varnosti. Izvajalce veseli, da lahko domačim

pridelkom in proizvodom dodajo vrednost, bolje izkoristijo razpoložljive vire na kmetiji, delo samo pa jim prinaša zadovoljstvo. Za pridobitev novih dovoljenj se kmetje, ki se z dopolnilnimi dejavnostmi že ukvarjajo, večinoma ne bi odločili (Anketa o kmetijstvu 2023).

V vrhniški občini se za dopolnilne dejavnosti odloča manj kmetov kot v sosednjih občinah, kljub čedalje večjemu povpraševanju in rastočemu trgu za kmetijske proizvode in storitve. Do neke mere je za ta fenomen krivo pomanjkanje pobud občine Vrhnika, ki se v preteklih letih ni dovolj zavzeto ukvarjala s kmetijskim sektorjem. Nekaj uspešnih projektov je občina izvedla v okviru LAS Barje z zaledjem, vendar zaostaja za sosednjimi občinami. Veliko kmetov se že ukvarja s predelavo in prodajo izdelkov na domu, a se za registracijo dopolnilne dejavnosti ne odločijo, čeprav je takšno delovanje za njih lahko tvegano.

Grafikon na sliki 9 prikazuje, kako so na vprašanje o tem, kaj jih odvrča od odločitve za izvajanje dopolnilnih dejavnosti, odgovarjali kmetje, ki so sodelovali v naši raziskavi. Od morebitne registracije jih odvrčajo starost, visoke začetne investicije, davki in administracija. Nekatere kmetije prosperirajo že zaradi zadostnega obsega osnovne kmetijske dejavnosti, druge pa se z dopolnilnimi dejavnostmi ne ukvarjajo zaradi premajhnega obsega primarne pridelave. Najpogostejši razlog, ki kmete odvrča od izvajanja dopolnilnih dejavnosti, je čas, potreben za trženje izdelkov. Občina Vrhnika je uredila prostore za pokrito tržnico, ki pa ni zaživela, kot so si na upravi želeli. Večini kmetov takšen način trženja ne ustreza. Raje se odločajo za prodajo na domu, saj je logistično bolj preprosta in ne zahteva toliko časa kot prodaja na tržnici, poteka pa lahko tudi neregistrirano (Vavken 2023; Anketa o kmetijstvu 2023). Ključnega pomena za razumevanje nizkega deleža kmetij, ki se v občini Vrhnika odločajo za izvajanje registriranih dopolnilnih dejavnosti, sta poznavanje lokalnih razmer v kmetijskem sektorju in poznavanje razvojne naravnosti kmetij.

Med kmetovalci v občini Vrhnika ugotavljamo pomanjkanje želje po uvajanju novosti in razvoju njihovih kmetij, kar je posledica neugodne starostne strukture gospodarjev in vse težjih razmer za kmetijstvo. Glede svoje prihodnosti so kmetje negotovi in zaskrbljeni, spopadajo se z neodločenostjo in pomanjkanjem osebne motivacije (Anketa o kmetijstvu 2023).

Slika 9: Dejavniki, ki kmete odvrtaajo od registracije dopolnilnih dejavnosti (vir: Anketa o kmetijstvu 2023).

Prihodnji razvoj dopolnilnih dejavnosti

V občini Vrhnika prepoznavamo velik potencial za razvoj dopolnilnih dejavnosti in s tem možnost za ohranjanje kmetij. Poleg občinske uprave ter lokalnih organizacij in društev bo v prihodnosti pri uresničevanju potenciala in povečanju (ali zmanjšanju) števila izvajalcev dopolnilnih dejavnosti na Vrhniki in širše imela ključno vlogo skupna kmetijska politika Evropske unije (v nadaljevanju SKP). Žal kmetje SKP vse bolj dojemajo kot omejitve ali grožnjo in ne priložnost, zato so do njenih ukrepov skeptični. Takšen odnos je hkrati vzrok in posledica pomanjkanja komunikacije med kmeti in

izvajalci kmetijske politike. V programskem obdobju 2023–2027 sta za neposredna plačila in intervencije razvoja podeželja na voljo več kot dve tretjini od skupno 1,8 milijarde evrov, predvidenih v strateškem načrtu SKP (Vavken 2023). Naloga pristojnih organov, predvsem kmetijske svetovalne službe, je, da pomagajo premostiti nesoglasja med kmeti in politiko. Na pripravljavce in izvajalce ukrepov SKP bi morali vplivati na način, da bi ti pripravljali dobre in relevantne razpise, na katere bi se kmetje želeli in hoteli prijavljati. Na drugi strani bi morali kmete bolj intenzivno spodbujati k prijavi in jih na različne načine pravočasno obveščati o smernicah razvoja.

V prihodnosti bi lahko k ustvarjanju prijaznejšega okolja za investicije z nekaterimi usmerjenimi dejavnostmi in ukrepi pripomogli občinska uprava, pristojna izpostava kmetijske svetovalne službe, LAS in različna društva. Perspektivno okolje pozitivno vpliva na pripravljenost kmetov za razvoj.

12 od 40 kmetov, ki so sodelovali v naši raziskavi, ne izključuje možnosti, da bi se v prihodnosti ukvarjali z dopolnilno dejavnostjo. Upoštevajoč dejstvo, da smo v raziskavi uspeli zajeti dokaj reprezentativen vzorec anketirancev, lahko predpostavimo, da je takšnih kmetov v občini Vrhnika še več. Prihodnost svojih kmetij nekateri vidijo prav v diverzifikaciji pridelave in proizvodnje z dopolnilnimi dejavnostmi. Ukvarjali bi se s predelavo kmetijskih pridelkov in prodajo na domu, kar je verjetno posledica že obstoječe neregistrirane prodaje. Omenjajo še možnosti za razvoj različnih storitev s kmetijsko in gozdarsko mehanizacijo ter uvedbo turizma na kmetiji (Pažek in Rozman 2010). Ena od kmetij se zanima za oddajanje konjskih boksov in ustanovitev zavetišča za živali. Zanimiv je tudi predlog na eni od večjih anketiranih kmetij, ki priložnost za uspešno prihodnost vidi v morebitnem povezovanju z ostalimi kmetijami.

Podrobna analiza podatkov in rezultatov, ki smo jih pridobili z MKGP in s terenskim delom, nam je v občini Vrhnika omogočila opredelitev naslednjih štirih tipov kmetij:

- **Tip 1** so majhne kmetije, ki obdelujejo manj ali nekaj več kot 1 ha

KZU in imajo majhno število glav velike živine (GVŽ). So večinoma samooskrbne in se v skromnem obsegu ukvarjajo s prodajo svojih kmetijskih pridelkov in izdelkov na domu (najpogosteje tržijo goveje meso, mleko, kokošja jajca). Člani gospodinjstva imajo glavni dohodek iz zaposlitve v nekmetijskih dejavnostih ali od pokojnin. Glede na posestno strukturo je ta tip kmetij v občini Vrhnika prevladujoč. Za registracijo dopolnilnih dejavnosti se ne odločajo, saj je njihov poslovni model ljubiteljske narave in nimajo želje po spremembah. Kmetije tipa 1 s starejšimi gospodarji brez zainteresiranih naslednikov bodo v prihodnosti opuščale pridelavo. Kmetijska zemljišča bodo oddajali v najem, ali jih prodali drugim KMG v okolici, ki se bodo zaradi tega povečevala.

• **Tip 2** so srednje velike kmetije (od 5 do 10 ha KZU), ki se ukvarjajo s trženjem primarnih kmetijskih pridelkov neposredno končnemu potrošniku. Prodaja najpogosteje poteka na domu. Nekatere kmetije se v manjši meri ukvarjajo s predelavo mleka in mesa, za kar nimajo pridobljenih ustreznih dovoljenj. Dohodek iz kmetijske dejavnosti je sekundarni dohodek. Na kmetijah tipa 2 se ne odločajo za registracijo dopolnilnih dejavnosti, ker zaradi zaposlitve zunaj kmetije za to nimajo časa, člani gospodinjstva so lahko starejši ali pa dopolnilnim dejavnostim zaradi različnih razlogov niso naklonjeni. V prihodnosti bodo ohranjale sedanjemu podoben obseg pridelave, še posebej, če imajo zagotovljeno nasledstvo.

• **Tip 3** so kmetije, ki so se že ali pa se v bližnji prihodnosti bodo odločile za registracijo dopolnilnih dejavnosti. Gre za kmečka in polkmečka gospodinjstva, ki so inovativna in iščejo vire dodatnega dohodka v diverzifikaciji. Kmetije tipa 3 prepoznajo in izkoriščajo priložnosti, ki jih nudi pomanjkljiva ponudba lokalnih produktov, saj ta ne dohaja potreb rastočega trga. Nekoliko večje kmetije se z dohodkom iz dopolnilnih dejavnosti opolnomočijo, za manjše kmetije pa je dohodek iz dopolnilne dejavnosti glavni vir dohodka za preživetje. Prevladujoč način trženja je prodaja na domu, neposredno končnemu potrošniku.

• **Tip 4** so večje (nad 30 ha KZU), delovno intenzivne kmetije z urejenim nasledstvom. Zaposlujejo več članov kmečkega gospodinjstva, ki jim kmetijska dejavnost zagotavlja

glavni vir dohodka. Ukvarjajo se predvsem s trženjem primarnih kmetijskih pridelkov (mleko, meso) in so močno odvisne od odkupnih cen na trgu. Za dopolnilne dejavnosti se (še) ne odločajo, ker jim zadostna velikost kmetije omogoča primerno eksistenco brez njih. V prihodnosti nameravajo povečati tako velikost KZU kot obseg pridelave.

Sklep

Na značilnosti kmetijstva občine Vrhnika bistveno vplivajo svojstvene naravnogeografske danosti, ki so hkrati največji proizvodni vir in vir omejitev. Zaznamujejo ga negotove razmere v celotnem kmetijskem sektorju ter pomanjkanje sodelovanja med občinsko upravo, kmeti in ostalimi akterji, ki imajo možnost vpliva na kmetijstvo.

Slika 10: Vrhniska tržnica, na kateri manjka domačih ponudnikov (foto: Sara Bradesko 2023).

Ocenjujemo, da v občini Vrhnika obstaja neizkoriščen potencial za nadaljnji razvoj dopolnilnih dejavnosti. Potencial temelji na hitro rastočem povpraševanju po pridelkih in izdelkih s kmetij, ki je predvsem posledica priseljevanja v občino, ter na dejstvu, da obstoječih ponudnikov z registriranimi dopolnilnimi dejavnostmi ni dovolj. Kljub negotovim razmeram v kmetijstvu se med kmeti še vedno

pojavi interesi za uvedbo dopolnilnih dejavnosti, ki se najbolj zanimajo prav za predelavo kmetijskih pridelkov in prodajo na domu.

Dopolnilne dejavnosti vse bolj prepoznavamo kot uspešen mehanizem gospodarske in socialne stabilizacije kmetijskih gospodarstev. V prihodnosti, ki bo pod vprašaj postavila predvsem delovanje manjših, na trgu manj kon-

kurenčnih kmetij, te v občini Vrhnika prevladujejo, bi se jih lahko za registracijo dopolnilnih dejavnosti odločalo čedalje več. Pomembno vlogo bo s svojim delovanjem ali pa nede- lovanjem na področju kmetijstva ime- la občinska uprava, ki lahko ključno prispeva k ustvarjanju varnega okolja za investicije in s tem kmete spodbudi v vzpostavitev oziroma razvoj dopol- nilnih dejavnosti.

Viri in literatura

1. Anketa o kmetijstvu 2023. Vrhnika.
2. Bedrač, M., Bele, S., Brečko, J., Hiti Dvoršak, A., Kožar, M., Moljk, B., Travnikar, T., Zagorc, T. 2022: Poročilo o stanju kmetijstva, živilstva, gozdarstva in ribištva. Kmetijski inštitut Slovenije, Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano. Ljubljana. Medmrežje: 2. https://www.kis.si/f/docs/Porocila_o_stanju_v_kmetijstvu/ZP_2021_splosno_priloge_6.9.2022.pdf (18. 2. 2024).
3. Drašler, J., Cunder, T. 2004: Kmetijstvo na Vrhniki danes. Vrhniki razgledi 5-1.
4. Habič, P. 1962: Vrhnika: geografska monografija manjšega mesta. Acta Geographica 7-1. Medmrežje: https://giam.zrc-sazu.si/sites/default/files/zbornik/GZ_0701_005_066.pdf (15. 2. 2024).
5. Hansson, H., Ferguson, R., Olofsson, C., Rantamäki-Lahtinen, L. 2013: Farmers' motives for diversifying their farm business – The influence of family. Journal of Rural Studies 32-1. Medmrežje: <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0743016713000545?token=704D32AB874515A9D5B94A6F2DC45A48AB9668921D6ACEF81D5AD436ADF106BC16529E08A98DF1375380171E091CAD60&originRegion=eu-west-1&originCreation=20230511124158> (14. 2. 2024).
6. Horvat, J. 1996: NAUPORTUS – Vrhnika v arheoloških obdobjih. Vrhniki razgledi 1-1. Medmrežje: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-W9J0WCQN/387f5ddb-ecce-4022-8a13-3c44f58bbfa2/PDF> (15. 2. 2024).
7. Kladnik, D., Lovrenčak, F., Orožen Adamič, M. 2005: Geografski terminološki slovar. Ljubljana.
8. Kulovec, M. 2002: Dopolnilne dejavnosti na kmetiji. Ljubljana.
9. Marušič, J., Jančič, M., Hladnik, J., Kravanja, N., Kolšek, A., Piano, S., Simič, M. 1998: Krajine predalpske regije. Ljubljana.
10. Medmrežje 1: <https://zspm.si/abc-o-dopolnilnih-dejavnostih/> (14. 2. 2024).
11. Medmrežje 2: <https://www.stat.si/obcine/si/Municip/Index/200> (14. 2. 2024).
12. Medmrežje 3: <https://www.ljubljanskobarje.si/> (15. 2. 2024).
13. Medmrežje 4: Javni pregledovalnik grafičnih podatkov MKGP (gov.si) (15. 2. 2024).
14. Medmrežje 5: https://www.stat.si/publikacije/pub_popisne_prva.asp (15. 2. 2024).
15. Melik, A. 1927: Kolonizacija Ljubljanskega barja. Ljubljana.
16. MKGP [Ministrstvo za kmetijsko, gozdarstvo in prehrano] 2023: Podatki o kmetijstvu za občino Vrhnika. Ljubljana.
17. Naš časopis 2023. 514. Medmrežje: <https://visitvrhnika.si/nas-casopis-514-april-2023/> (22. 2. 2024).
18. Naš časopis 2023. 516. Medmrežje: <https://visitvrhnika.si/nas-casopis-516-junij-2023/> (26. 2. 2024).
19. Opisi območij z omejenimi možnostmi za kmetijsko dejavnost 2014. Medmrežje: https://skp.si/wp-content/uploads/2016/08/Opisi_OMD_5_dec_2014.pdf (15. 2. 2024).
20. Pažek, K., Rozman, Č. 2010: Ocena kakovosti storitev turističnih kmetij. Revija za geografijo 5-2. Medmrežje: <https://doi.org/10.18690/rg.5.2.4038> (10. 4. 2024).
21. Potočnik Slavič, I. 2002: Iskanje dodatnih virov zaslužka na podeželju: primer dopolnilnih dejavnosti na kmetijah v Sloveniji. Dela 17. Medmrežje: <https://journals.uni-lj.si/Dela/article/view/1336/1140> (10. 4. 2024).
22. Potočnik Slavič, I. 2010: Endogeni razvojni potenciali slovenskega podeželja. GeograFF 7. Ljubljana.
23. Potočnik Slavič, I., Cigale, D., Lampič, B., Perpar, A., Udovč, A. 2016: (Ne)raba razpoložljivih virov na kmetijah v Sloveniji. Geograff 19. Ljubljana.
24. Strategija trajnostnega razvoja občine Vrhnika do leta 2030. Občina Vrhnika. Vrhnika, 2022. Medmrežje: https://vrhnika.si/wp-content/uploads/2022/06/Strategija-trajnostnega-razvoja-Obcine-Vrhnika-2030_cistopis_sprejet-na-OS_21.6.2022.pdf (15. 2. 2024).
25. Travnikar, T., Bedrač, M., Bele, S., Brečko, J., Cunder, T., Hiti Dvoršak, A., Kožar, M., Moljk, B., Verbič, J., Zagorc, B. 2022: Slovensko kmetijstvo v številkah. Ljubljana. Medmrežje: https://www.kis.si/f/docs/Slovensko_kmetijstvo_v_stevilkah/KI_S_Slovensko_kmetijstvo_v_stevilkah_za_letno_2021_SLO_sp.pdf (24. 2. 2024).
26. Travnikar, T., Juvančič, L. 2018: Prostorski vzorec vključevanja slovenskih kmetijskih gospodarstev v ekološko kmetovanje. Geografski vestnik 90-2.
27. Uredba o dopolnilnih dejavnostih na kmetiji. Uradni list RS 151/22. Ljubljana.
28. Vavken, M. 2023: Intervju s kmetijsko svetovalko KSS Logatec (ustni vir, 5. 5. 2023).
29. Zakon o kmetijstvu. Uradni list RS 78/23. Ljubljana.